

HALK ETİMOLOJİSİNDEN ÖRNEKLER: “ATLIKARINCA”, “KARAGÜL” VE “SU BASMANI”

Engin Çetin

- Halk etimolojisi, dil konuşurlarına köken bakımından yabancı gelen sözlerin çoğu zaman ses ve anlam bakımından ilgili sözü andıran bir sözle, konuşurların bildiği bir kökenle açıklanması şeklinde tanımlanabilir. Halk etimolojisi, halkın bilgeliğini, keskin zekâsını gösterdiği gibi yaşam tarzından da izler taşır. Halk etimolojisi, bu ses ve anlam olayı için kullanılan en yaygın terim olmakla birlikte *halk kök bilimi* (Hatiboğlu, 1978: 65), *yanlış kökenleme* (Vardar vd., 1980: 157), *halk köken bilimi* (Korkmaz, 1998: 78; Topaloğlu, 1989: 82; Karaağaç, 2013: 451-452), *yerlileştirme* (Aksan), *köken yakıştırma* (Vardar, 2002: 139), *halklılaştırma* (Tulum, 2018: 4) terimleri de kullanılmıştır. Diğer diller için olduğu gibi Türkçe için de halk etimolojisi örnekleri en eski dönemlere kadar uzanır.

Türkçede halk etimolojisinin temel özelliklerinin ve örneklerinin ele alındığı ilk çalışma Doğan Aksan'ın basılmamış doçentlik tezi olan, “Genel Dil Bilimi Yönünden Halk Etimolojisi ve Türkçedeki Örnekleri” başlıklı çalışmadır. Aksan bu eserinde, daha sonra 1982 yılında ilk baskısı yayımlanan *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim (3. Cilt)* başlıklı eserinde de sıraladığı halk etimolojisi örneklerinin oluştu- rulma süreçleriyle ilgili olarak üç farklı özellikten söz etmiştir:

- a) Yabancı ya da kökeni bilinmeyen bir ögenin yerine ses çağrışımı aracıyla ve sözcüğün gösterdiği nesneyle ilişkisi bulunmayan bir yerli sözcüğün yakıştırılması: *ortanca* (< hortensia), *demirhindî* (tamr-i hindî), *balyemez* (İt. < palla e meza),
- b) Yabancı ya da kaynağı bilinmeyen bir sözcüğe çoğu kez bilinçli veya bilinçsiz şekilde bir yerli sözcüğün yakıştırılması: Yunanca kökenli *pırasa* sözcüğünün Farsça *pür hassa*, *Trabzon* yer adının *tuğra bozan* şeklinde açıklanması,

- c) Yabancı ya da kaynağı bilinmeyen bir sözle yerli söz arasında anlam ilgisinin kurulması: Yunanaca kökenli *gangren* sözünün halk arasında *kankıran*; Fransızca kökenli *garde-robe* (> Tü. gardırop) sözünün halk arasında *gardolap* olarak kullanılması (1982: 199-201).

Zeynep Korkmaz, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi'nde sunduğu ve ilk olarak 1976'da yayımlanan "Halk Etimolojisi ve Folklor" adlı bildirisinde Türkçedeki halk etimolojisi örneklerinde öne çıkan beş farklı özelliğe yer verilmiştir. Korkmaz, Aksan'ın tespitlerine ek olarak kimi halk etimolojisi örneklerinin "euphemismus" (örtmece) kaynaklı olduğunu belirtmiş, "çirkin adlar yerine güzel adlar verme eğilimine" değinerek ve *Toğuzlu*, *Doğuzlu* yer adının *Denizli*'ye; *Kokaryalı* semt adının da *Güzelyalı*'ya dönüştürüldüğünü belirtmiştir.¹ Halk etimolojisi ve bu esnada izlenen yollar, yukarıda söz edilenler dışında başka çalışmalarda da ele alınmıştır. Bunlar arasında Mustafa Canpolat'ın "Kaşgarlı Mahmut ve Etimoloji", Günay Karaağaç'ın "Sözlüklerimizde Halk Etimolojisi" ve Ahmet B. Ercilasun'un "Halk Etimolojisi" başlıklı çalışmalarından söz etmek gerekir.

Eski Türk topluluklarının yerli ve yabancı sözcükleri açıklarken başvurdukları yöntemleri ve sözleri göstermesi bakımından *Dîvânu Lugâti't-Türk* her zaman olduğu gibi çokça malzeme sunar. Eserde *Halaç* boyunun adlandırılması şu şekilde anlatılmıştır: "*Halk sefer için hazırlıklı olmadan hükümdarlarının yürüdüğünü görünce kavim arasına kargaşa düştü. Kim bir binek hayvanı bulduysa kendini onun üzerine attı ve hükümdarla gitti. (...) Kavim göçebe ve çadır halkı idi. Hükümdar askerleriyle birlikte gittikten sonra bunlardan 22 kişi aileleriyle birlikte kaldılar. (...) Bu 22 kişi ya yaya olarak gitmek ya da buldukları yerde kalmak için hazırlık yapıyorlardı. Sırtlarında yükleri, yanlarında aileleri bulunan ve ordunun peşinden giden iki kişi ile karşılaştılar. (...) O iki kişiye 'kal aç!' dediler; anlamı 'ey iki kişi, bekleyin kalın ve durun'dur. Onlar daha sonra Xalaç diye adlandırıldılar. Halaçların aslı budur."* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015: 520; Şen, 2015: 47). Eserdeki *tutmaç* maddesinde de "*Zülkarneyn, karanlıktan çıktığı zaman kavmin yiyeceği azaldı; ona açlıktan şikâyet ettiler ve şöyle dediler: Bizni tutma aç. Anlamı 'bizi buralarda aç bırakma ve serbest bırak ki vatanlarımıza dönelim'dir (...) Türkler bunu görünce tutmaç adını verdiler. Bunun aslı tutma aç'tır."* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015: 197; Şen, 2015: 49). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen bir başka örnek de *uçmak* "cennet" sözcüğüdür. Uygurca metinlerde *uşmaḥ* şeklinde görülen Soğdca kökenli bu sözcük, Türkçe *uç-* fiilinin etkisiyle *uçmak* hâlini almıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki örnekler yanında ilk olarak 13. yüzyılda görülen *çobanyıldızı* sözü Clauson'a göre tarihî Türk yazı dillerindeki *çolpan* (*çulpan*) sözünün yanlış etimolojiyle değişmesine dayanmaktadır (ED 418b).

1 Burada zihin karışıklığına yer vermemek amacıyla şunu belirtmekte fayda vardır: Aksan'ın eserinde üç; Korkmaz'ın eserinde beş tespit olmakla birlikte Korkmaz'ın üçüncü ve dördüncü sırada verdiği özellikler Aksan'da üçüncü özelliğin iki farklı yönü olarak yer almıştır.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde de halk etimolojisi örneklerine özellikle yer adlarında rastlanır. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*'nde Evliya Çelebi'nin dikkat çeken dil tutumu için şunlar söylenmiştir: “Gerçekten yer adlarının böyle çarpıtılması Seyahatnâme’de yaygındır ve coğrafya ansiklopedisi geçerliğinde bir eserde bunun böyle olması insana zaman zaman yadırgatıcı gelir. Şüphesiz Evliyâ, İstanbul’dan İslâm-bol (İslâmın bol olduğu yer), İstanbul’daki tersâne’den ters-hâne ‘dışkı evi’ ve Uşak’tan ‘Uşşâk (âşıklar, sevgililer)’ diye söz eden tek Osmanlı yazarı değildir (...) Bu cümleden olmak üzere yazar, Trabzon’a Tarab-efzün demekle yetinmez.” (Dankoff, Tezcan, 2008: 19). Burada ifade edildiği gibi *Seyahatnâme*’deki bir kısım halk etimolojisi örneği Evliya Çelebi’nin kendi tasarrufuyken bir kısmı da halk arasında duyduğu söylencelerden ibarettir. Yukarıdakilere ek olarak eserde Bursa adının “bulursa” (Kemik, 2003: 15, 31), Giresun adının da “giresin” (Kemik, 2003: 16, 34) adıyla açıklandığı görülür.

Halk etimolojisi örneklerine en sık yer adlarında olmak üzere bitki adlarında da rastlanır. Bulunduğu topraklara daha sonra gelen toplumların daha önceden verilmiş yer adlarını, orada buldukları veya yabancı bir dilden öğrendikleri bitki adlarını, yiyecek içecek adlarını kendi dilleriyle açıklamaya ve böylelikle anlamaya çalışmaları doğaldır. Kökeni Yunancaya dayanan *Anadolu* sözünün bir sefer sırasında günümüzde Ankara’nın Kızılcahamam ilçesine bağlı Taşlıca köyünde konaklayan Anadolu Selçuklu askerlerinin *Kırmızı Ebe*’nin taş yalaktan doldurduğu, hiç tükenmeyen ayranından yeterince içip de daha fazla istemeyerek Kırmızı Ebe’ye söylediği “Ana, dolu!” cümlesinden geldiğine dair bir efsane de bulunmaktadır (Korkmaz, 1995: 278-279; Erşahin, 1997: 205-208). Bitki adlarında da halk etimolojisi örneklerine sıkça rastlanır. *Semizotu* bitkisinin Anadolu’da kullanılan adlarından biri de *tohmekendir*. Bu sözcük Farsçada bitkinin adı olarak kullanılan *tohmegân* sözüne dayanmakla birlikte bitkinin tohumlarını çokça dökmesi nedeniyle ağızlarda halk etimolojisi yoluyla “tohum eken” olarak kabul edilmiştir. Benzer şekilde *karnabahar* bitki adı Anadolu’da Türkçe *karın* (karın+ı bahar) sözcüğünden hareketle *karınbahar* (karnı çiçek açmış) olarak kullanılmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkçe *demirhindi* bitki adının Arapça *tamr-ı hindî* sözüne dayandığı bilinmektedir. Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde yer adlarıyla ilgili çalışmalarda, ağız çalışmalarında ve galat sözlüklerinde halk etimolojisine dair çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür.

Halk etimolojisi örneklerinin bütününün halk ağzıyla sınırlı kaldığı düşünülmemelidir. Yazı diline girmiş birçok örnek de mevcuttur. Aşağıda *Türkçe Sözlük*’te geçen birkaç halk etimolojisi örneği ve bu sözlerin Türkiye Türkçesindeki geçmişleri ve görünüşleri üzerinde durulmuştur. İnceleme sırasında maksat, halk etimolojisi sonucu oluşmuş şekillerin kökenini incelemek olduğundan sadece *Türkçe Sözlük*’ten yararlanılmış, belirtilmesi gereken farklı bir durum olduğunda diğer sözlüklere başvurulmuştur:

atlıkarınca: “Yere dikilmiş bir eksen çevresinde döndürülen askılara takılı oyuncak at, uçak vb.nden oluşan bir eğlence aracı.”

İtalyanca *carrozza* “araba” (GTS: <https://sozluk.gov.tr/>; Tietze, 2016: 483-484) sözcüğüne dayanan söz, ilk olarak *karaca* sözüne dönüşmüş, daha sonra *atlı karaca* ve son olarak da *atlı karınca* hâlini almıştır. Söz, ilk olarak *Seyahatname*'de *atlı karaca* olarak tespit edilmiştir (Dankoff-Tezcan, 2008: 139). *Lehce-i Osmânî*'de *atlı* maddesi içindeki *atlı karaca* sözü “Ağaçtan at ki üzerine çocuklar bindirip tekerlek üstünde çekerler.” (1876: 6; 2000: 27) şeklinde tanımlanmıştır. Söz, *Kamus-ı Türki*'de de benzer şekilde *atlı* maddesi içinde *atlı karaca* olarak yer almış ve “çocukların binmesine mahsus tahtadan tekerlekli at” olarak tanımlanmıştır (1901: 20; 2011: 79). *Türkçe Sözlük*'ün ilk baskısından itibaren eserde yer alan söz *Türkçe Sözlük*'ün 1945'teki ilk baskısında *atlıkarınca*, olarak bitişik yazılmış ve madde başı olarak yer almıştır. 1955, 1959 ve 1966 yıllarındaki baskılarda *atlı* maddesi içinde yer alan söz, 1974 baskısından itibaren yine *atlıkarınca* yazımıyla madde başı olarak sözlükte yer almıştır. *Atlıkarınca* sözü *Türkçe Sözlük*'ün hiçbir baskısında köken olarak ele alınmamışken Türk Dil Kurumu genel ağ sayfasındaki yayınında sözün Türkçe *atlı* ile İtalyanca *carrozza* sözcüğüne dayandığı belirtilmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>).

karagül: “Asıl yurdu Buhara'da Karakul yöresi olan ve yurdumuzda da yetiştirilen, tüyleri uzun ve kıvrıkcık bir cins koyun; karagül.”

Sözcük *Türkçe Sözlük*'ün ilk baskısından itibaren eserde yer almıştır. 1945, 1955, 1959, 1966, 1969 ve 1974 baskılarında “Asıl yurdu Buhara'da Karakul bölgesi olup memleketimizde de yetiştirilen, tüyleri uzun ve kıvrıkcık bir cins koyun, ki birkaç günlük kuzularından alınan kürk pek beğenilir” şeklinde tanımlanmıştır. 1945'ten 1969 baskılarına kadar sözlükteki *karakul* maddesinde de “Karagül koyununun asıl adı” tanımı verilmiştir. 1974 baskısında *karakul* maddesinde tanım “Karagül koyununun gerçek adı” şeklinde küçük bir değişikliğe uğramıştır. 1983, 1988, 1998, 2005 ve 2011 baskılarında *karagül* maddesi *karakul* maddesine göndermiştir. *Karakul* maddesinde ise “Asıl yurdu Buhara'da Karakul bölgesi olan ve yurdumuzda da yetiştirilen, tüyleri uzun ve kıvrıkcık bir cins koyun.” olarak tanımlanan söz için 2005 ve 2011 baskılarında ayrıntılı tanımdan sonra “karagül” ifadesinin de eklendiği görülür. Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nde *karagül* veya *karakul* maddesi bulunmama ile birlikte *karakül / kelkül* maddesinde söz konusu koyundan elde edilen yün, “astragan, karakül koyunun kuzusundan hasil edilen kıymetli kürk < Fr. *caracul* Tacikistan'daki Kara kul (Kara göl) bölgesinin isminden” şeklinde tanımlanmıştır (2016: 125).

su basmanı: Sözcük *Türkçe Sözlük*'ün 1998'e kadarki baskılarında yer almıştır. 1998 ve 2005 baskılarında sadece *su basmanı* olarak yer alan söz, “Fr. *Soubassement*'dan. Sağlam bir taban oluşturmak için temel ile birlikte belli bir yüksekliğe ulaşmış yapının oturduğu bölüm.” olarak tanımlanmış, 2011 baskısında ise *subasman* maddesine göndermiştir. Burada da sözcük *oturma*

maddesine göndermiştir. *Oturmalık* sözcüğü için 1998 ve 2005 baskılarında “su basmanı, oturma duvarı” tanımı verilmiş, 2011 baskısında ise sözcük “Sağlam bir taban oluşturmak için temel ile birlikte belli bir yüksekliğe ulaşmış yapının oturduğu bölüm; oturma duvarı, subasman.” şeklinde tanımlanmıştır. Bu arada sözlüğün 1998 ve 2005 baskılarında *subasman*; 1998’e kadarki baskılarında da *oturmalık* maddesinin sözlükte bulunmadığını belirtmek gerekir.

Halk etimolojisi, yukarıda da belirtildiği gibi toplumların düşünce ve yaşam tarzlarından izler taşıması yönüyle de önemlidir. Türkçenin özellikle yer adlarıyla ilgili halk etimolojisi örneklerinin birçoğunda söz konusu adın verilmesinin bir sefer sırasındaki olaya dayandırılması bu kapsamda değerlendirilebilir.

Türkçe Sözlük'teki *halk etimolojisi* örneklerini *karga tulumba*, *uçmak (II)* sözleriyle artırmak mümkündür ancak, bu kısa yazıda halk etimolojisinin temel ilkeleri ve örnekleri üzerinde dururken en önemli amaçlardan biri *Türkçe Sözlük*'teki halk etimolojisi örneklerinin belirli bir usulle okuyucuya sunulmasının gerekliliğini anlatmaktır. *Türkçe Sözlük*, şüphesiz Türkiye’de ve dünyada Türkçenin söz varlığı bakımından en çok başvurulan sözlüğüdür. Bu bakımdan yıllar içinde hem söz varlığı hem de sözlük biliminin temel özellikleri açısından geliştirilen eserde görülen aksaklıkların giderilmesi eserin niteliğini artıracaktır. Yukarıdaki üç örnekte, sözlerin kökenlerini göstermek için üç farklı yol tercih edilmiştir. *Atlı karınca* sözünde *karınca* sözünün kökeni İtalyanca *carrozza* olarak açıklanmıştır (Bu bilgi ancak 2011 baskısından sonra genel ağ yayınında madde başına eklenmiştir.). Bununla birlikte *carrozza* sözcüğünün doğrudan *karınca* sözcüğüne dönüşmesi mümkün değildir. Dolayısıyla burada ek bir açıklamaya ihtiyaç vardır. *Karagül* ve *su basmanı* maddelerinde ortak usul olarak sözlerin asıllarına gönderme yapılmakla birlikte *karakul* maddesinin hemen girişinde sözcüğün *Karakul* adından geldiği belirtilmemiştir. Hâlbuki *subasman* maddesinde sözcüğün Fransızca *soubassement* sözüne dayandığı açıklanmıştır. Ayrıca madde başlarında doğrudan başka bir maddeye gönderme usulü, yabancı kökenli sözler yerine tercih edilen Türkçe sözler için de uygulanmaktadır. Dolayısıyla iki farklı sebebe dayanan gönderme (tercih edilen Türkçe söz ve halk etimolojisi yerine asıl söz) bir yöntem olarak okuyucuyu yanlış yönlendirebilecektir. *Türkçe Sözlük*'teki halk etimolojisi sonucu şimdiki hâlini almış sözcüklerin tespit edilerek bu maddelerin girişinde halk etimolojisi sonucu bu şekilde büründüklerinin belirtilmesi ve sonrasında sözcüğün kökeninin verilmesi sözlüğün kullanımı ve sözlük bilimi ilkeleri açısından daha uygun olacaktır.

Kaynaklar

- Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî I-II*, Tabhane-i Amire Matbaası, İstanbul 1876 [1306].
- Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, Haz.: Recep Toparlı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Aksan, Doğan, “Genel Dil Bilimi Yönünden Halk Etimolojisi ve Türkçedeki Örnekleri”, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1964.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim, III. Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- Canpolat, Mustafa, “Kaşgarlı Mahmut ve Etimoloji”, *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri 7-8 Mayıs 1999*, Türk Dil Kurumu-TÜRKSOY, Ankara 1999, s. 19-29.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, 1972.
- Dankoff, Robert, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, Katkılarla İngilizce'den Çeviren: Semih Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- Ercilasun, Ahmet B., Akkoyunlu, Ziyat, *Dîvânü Lûgati't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Ercilasun, Ahmet B., “Halk Etimolojisi”, *Türk Dili*, S 841, Ocak 2022, s. 10-13.
- Erşahin, Seyfettin, “Ülkemize ‘Anadolu’ adını veren Kızılcahamam Taşlıca köyüdür”. *Tarihte ve Günümüzde Kızılcahamam Çamlıdere Yöresi*, Esyav Yayınları, Ankara 1997, s. 205-209.
- Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi 1-2*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Güncel Türkçe Sözlük*: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 12.09.2023)
- Hatiboğlu, Vecihe, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- Karaağaç, Günay, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Geliştirilmiş Üçüncü Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Karaağaç, Günay, “Sözlüklerimizde Halk Etimolojisi”, *Belgü* S 5, 2020, s. 7-18.
- Kemik, Fatih, “Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi'nde Halk Etimolojisi (I. ve II. ciltler)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Korkmaz, Zeynep, “Halk Etimolojisi ve Folklor”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 274-281.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Birinci Cilt A-B*, TÜBA Yayınları, Ankara 2016 (a).
- Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Dördüncü Cilt K-L*, TÜBA Yayınları, Ankara 2016 (b).
- Topaloğlu, Ahmet, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1989.
- Tulum, Mertol, *Osmanlı Türkçesine Giriş I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2018.

Türkçe Sözlük, 1.-11. baskılar, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945-2011.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İkdam Matbaası, İstanbul 1901 [1317].

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Haz.: Paşa Yavuzarslan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Şen, Serkan, “*Divanu Lûgati’t-Türk*’te Halk Etimolojisi Örnekleri”, *VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ 2015, s. 41-52.

Vardar, Berke, Güz, Nüket, Öztokat, Erdim, Rifat, Mehmet, Senemoğlu, Osman, Sözer, E., *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

Vardar, Berke, Güz, Nüket, Huber, Emel, Senemoğlu, Osman, Öztokat, Erdim, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2002.